

**NESTAŠNA TROJKA:
LAŽ, SISTEM 1 I SLUČAJNOST**

Nihad Hasanović

Paul Ekman je napisao obimnu studiju o laži. Psiholog zaslužuje čestitke na titanskom trudu, na pedanteriji i temeljitosti, na jasnom i smirenom stilu. Profinio je znanja o toj vragolastoj pojavi, mada nije otkrio način kako da se ona iskorijeni ili barem kako da je bez dvojbe detektujemo. Nije taj neuspjeh deprimirajući, čak sam ga priželjkivao tokom čitanja. Jer važan element ljudskog bića je maska. Moralizatori, ako ih lako spopadne muka, neka preskoče ostatak ovog pasusa, a možda i da potpuno odustanu od čitanja. Sada na miru mogu reći: diktatura istine pretvorila bi predivo međuljudskih odnosa u jednu odvratnu, aseptičnu gazu, a gradovi iz kojih bi se isisale sve laži izgubili bi dosta od svoje sočnosti i arome, postali bi neizdrživo jednolični, nesnosni za život.

Da bismo raskrinkali lažova, zaključuje pomenuta knjiga, nije dovoljno da se oslonimo samo na tjelesne signale koje osumnjičena osoba nesvjesno šalje. Govor tijela je močvara i glib, šta god mislili o tome razni specijalisti koji analiziraju ponašanje pohotljivih predsjednika i kriminalaca s odličnom samokontrolom. Kretnje

ruku i nogu mogu se protumačiti i ovako i onako. Isto vrijedi za mikroizraze lica, za ritam disanja, širenje i skupljanje zjenica, sitne anomalije u melodici govora. Svi ti znakovi podložni su višestrukim interpretacijama. Neko, naravno, može djelovati uzrujano i preplašeno ne zato što laže. Naprotiv: ubrzano treptanje kapaka, drhtaji glasa i znoj na čelu potiču otud što osoba strahuje od optužbe da izvrće istinu iako je svjesna da to ne čini. Nastoji biti maksimalno iskrena, ali je u isti mah isprepadana grubim nastupom ispitivača u policijskoj stanici. Što uznemirenije izgleda, to je inspektorima sumnjivija. Srodan je ovome primjer proročice Kasandre iz starogrčke mitologije. Premda je govorila samo suštu istinu, doduše zamumuljenim i zakukuljenim stihovima, u njena predskazanja niko nije vjerovao. Takva je bila kazna boga Apolona čiji je ljubavni žar eskivirala.

Ekman ne poklanja veliko povjerenje ni u mašine. Iz njegovih minucioznih razmatranja slijedi da bi podatke dobijene detektorom laži valjalo tumačiti s rezervom. Poligrafskim ispitivanjem moguće je doći do informacija korisnih za nastavak istrage, ali one se nipošto ne bi smjele podastirati kao dokazi na sudu.

Ukratko, nadmetanju između istine i njenog starog neprijatelja još se ne vidi kraj. Stvarnost nikako da nam se ukaže u kristalnoj osunčanosti, čista, destilirana. Magla je redovan prirodni fenomen u stanovitim dolinama, a s pojedinih regiona neba u Skandinaviji oblačine se ne sklanjaju mjesecima ili se zakače za planinski masiv pa ga ne puštaju dok god mogu izdržati. Tako je zapravo svugdje, metaforički rečeno: mutna svitanja i popodneva, a vidljivost otežana uprkos jakim farovima uperenim u cestu.

Laganje je pritom samo jedan od sastojaka magle. Po svoj prilici, i najobičniji, najpopularniji. Radi se o činu utemeljenom na namjeri, na zloupotrebi volje, na taktičkoj igri. Lagati je nekako ljudski, očekivano. Od malih nogu učimo da tuđe tvrdnje ne uzimamo uvijek zdravo za gotovo. Ako se nešto u sagovornikovim iskazima klima, preispitaćemo ih kako bismo proključili zbog čega je to tako. Možda toj individui i ponešto slažemo ne bi li istina izbila na vidjelo.

Bilo bi, razumije se, naivno kriviti samo laži za zamućivanje predodžbe o svijetu, ljudima, događajima. Šta je s hordama *nenamjernih* grešaka koje mozak, moj, tvoj, pravi dok obrađuje inpute iz okruženja? Drugim riječima, kada smo uvjereni da

govorimo istinu, možda činimo upravo suprotno – iznosimo neistine, doduše nehوتيčno. Ovo se dešava vjerovatno zato što mreže naših neurona pate od mnogobrojnih mana, zato što su naša osjetila nepopravljivo manjkava, zato što smo nesposobni da vidimo kvantnu čorbu kako krčka u nama i oko nas, pa su nam potrebne kolosalne, basnoslovne i preosjetljive sprave da bismo to ostvarili, da bismo otkrili subatomske kaše o kojoj pećinski čovjek nije morao ništa znati da bi preživio, a koja živo zanima hiljade fizičara uposlenih oko Velikog hadronskog sudarača u blizini Ženeve.

Knjigu *Thinking, Fast and Slow* izraelsko-američkog psihologa Daniela Kahnemana neko površan bi nazvao tek popisom kikseva i zabluda u koje nesvjesno zapada ljudski um. Ona je, dabome, više od toga. Na primjer, ona je priručnik za hvatanje u koštac s narcisoidnošću. Ko je zagrijan za književnost kao polje akcije i saznanja možda će u djelu ovog Nobelovca prepoznati snažnu provokaciju. Prepoznaće u njoj šamarčinu lirskom subjektu, nepovredivosti ličnog doživljaja, intimističkoj prozi i poeziji koje slave nedjeljivo, obogotvoreno "ja".

Književno stvaralaštvo, istina, nije predmet Kahnemanovog istraživanja. U prvom redu, njega interesuju finansijski sektor,

bankarstvo, upravljanje preduzećima. Dolari se često spominju u knjizi. Zanima ga i vojska. Dosta redaka posvećeno je problemima oko obuke izraelskih vojnih pilota i lukavima anketama za odabir što boljeg oficirskog kadra za bliskoistočni front. Ali Kahnemanove ideje su elastične i podatne, daju se izlučiti iz ekonomske ili vojne sfere i testirati u drugim domenima. Pa tako i u umjetničkim. Dospiju li u područje lijepe književnosti, tlo će početi lagano podrhtavati najavaljujući zemljotres: čini se da te subverzivne ideje nikako ne idu na ruku jednoj vrsti literature. Onoj koja egocentrizmu puše u krila, koja se previše uzdaje u odluke i zapažanja jednog usamljenog, samodopadljivog neokorteksa, u pregorijevanje amigdale i impulse pet neodgovornih čula.

Prolazno mentalno sljepilo učestala je pojava izazvana forsiranjem Sistema 1, da se poslužim terminom iz Kahnemanovog djela. Sistem 1: dajemo previše za pravo intuiciji, povodimo se za neposrednim opservacijama i dojmovima, hitro, nestrpljivo zaključujemo – svojevrsni automatski pilot u našem umu. Gladak, lagan let nudi taj sistem, let koji se može završiti naglim strovaljivanjem u okean.

U suprotnom uglu ringa je Sistem 2. Podrobna analiza i rezonovanje, tablica množenja, višegodišnji razvoj novih modela automobila, projektovanje hidroelektrana i kanalizacionih mreža. Sistem 2 nas opslužuje dok razmišljamo uz napor i pojačanu koncentraciju, dok sklapamo misli u složene šeme sastavljene od slojeva različitih finoća, ojačane vezovima koji bi trebali fascinirati i krojače i hirurge. Samo strpljivim, usredotočenim mišljenjem moguće je raspršiti smog stvoren munjevitim reakcijama Sistema 1, koji, opet, zna biti vrlo koristan, čak spasonosan u slučajevima kad se mora brzo odgovoriti na iznenadne opasnosti. Žilav je i veliki mangup taj Sistem 1, građen milionima godina, tokom kojih su ljudi i njihovi preci morali rješavati iz dana u dan, ponekad od trena do trena, smrtonosne zamke ne baš brižne Majke Prirode.

U *Brzom i sporom mišljenju* pomno se opisuje natjecanje između ova dva sistema. Poglavlja su prošarana svojevrsnim kviz-pitanjima i rezultatima testova obavljenih na stotinama i hiljadama ispitanika. Da se razbije monotonija, ponegdje bljesne kakva zgodna anegdota iz psihologove duge profesionalne karijere. Ipak, glavnina knjige posvećena je preprekama koje otežavaju proces spoznaje i odlučivanja. U detalje se raspravlja o greškama koje mozak odvode

u stranputice, u neutemeljenu samouvjerenost. Radi se, zapravo, o jatu, o čitavom pandemonijumu vragova kojih se um mora čuvati želi li pročistiti mutnu vodu oko sebe i pojmiti šta se zbiva u nečijem privatnom životu, na političkoj ili medijskoj sceni, na bojištu, na berzi.

Kahneman govori o brojnim zvjerkama i zvjerčicama iz okrilja Sistema 1. Pomenuću tek nešto od toga, i to napreskok. Pomalo nategnuto jednostavnim rečenicama, obrađeni su halo-efekat, posebno strašan i poguban, regresija na srednju vrijednost, ponori kognitivne lakoće. (Neka mi se oprostí na provizornom prevodu: u engleskom originalu stoji "cognitive ease".) Takođe, puno intelektualne energije psiholog je uložio na ispitivanje tvrdokorne čovjekove sklonosti da neprestano učvršćuje već izgrađene stavove, umjesto da ih kopka i pretresa i, ako ne valjaju, promijeni ili odbaci.

Kahneman je podozriv prema prognozama eksperata za politička previranja i stručnjaka za hirove ponornica kojima kulja lova. Kad čovjek bolje razmisli, nema suštinskog razloga zašto se taj autorov oprez ne bi proširio i na znalce drugih usmjerenja: na istoričare, likovne i književne kritičare, neomarksističke ili konzervativne intelektualce, sociologe, političke kolumniste s

tridesetogodišnjom praksom, tajanstvene savjetnike ministara. Da takvi specijalisti neumorno griješe u procjenama, ovjereno je opsežnom anketom psihologa Philipa Tetlocka. Za potrebe istraživanja, intervjuisano je gotovo tri stotine svakojakih mudrijaša koji kruh zarađuju proričući trendove u političkoj i ekonomskoj sferi. Ispostavilo se da u svojim predviđanjima (Tetlock ih je sakupio osamdeset hiljada!) nisu ništa bolji od kompjutera koji bi isti posao obavio pomoću idiotski jednostavnog softvera. Osobe koje više znaju o izvjesnoj temi, rezimira Kahneman, gaje i veće iluzije o vlastitim vještinama. Pretjerano su i nerealno samouvjerene. Dogmatične su. Ako vrijeme demantuje njihova proročanstva, oni neće priznati da su se prevarili. Prije će se braniti setom briljantno sačinjenih opravdanja i alibija, razradiće uvjerljiv pledoaje, reorganizirati raniju, uzdrmanu teoriju, dodati joj malo stilskog namještaja i pokušati je prikazati kao da je oduvijek bila takva.

Eksperti su vični kreiranju priča (ovu riječ shvatiti u što većem opsegu, ne samo književnom). One im trebaju da bi, na kraju krajeva, dali smisao vlastitoj profesiji i da bi se svidjeli televizijskim producentima i gledaocima. Poželjno je da se izražavaju jasno, koliko-toliko logično, barem naizgled argumentovano i po

mogućnosti zabavno – ukoliko žele da im se vjeruje i da ih se i dalje plaća za mišljenje koje će nepokolebljivim baritonom, katkad i zajapureni iznositi pred kamerama. Poslovično, eksperti pritom zanemaruju ogroman uticaj slučajnosti na običan život, na slomove tržišta, na ratne peripetije, na dramatična komešanja u književnom i umjetničkom terariju. Negdje u knjizi se tvrdi da smo skloni precjenjivati naše razumijevanje svijeta, a potcjenjivati ulogu slučaja u događanjima. To je zato što je, dodao bih, poriv za proizvođenjem priča jednako snažan kao seksualni nagon.

Međutim, drogirali se pričama ili ne, kad-tad ščepaće nas taj nepristojni stvor koji stalno miješa špil karata u rukama. Ima prste od palidrvaca različite dužine i zjenice na sliku i priliku ruleta. Obično je patuljast. I kao takav, mali, slabašan, vrlo često se pojavljuje, svakodneвно, ali ga malokad primjećujemo. Mnogo rjeđe se ukazuje u velikom formatu i tada nas snažno povlači za rukav i odvodi u neznanom smjeru. I mijenja nam život, nabolje ili nagore. Ukoliko preživimo tu njegovu intervenciju, to iznenadno povlačenje u zagonetni haustor, to guranje prema kapiji propletenoj uzvičnicima i upitnicima, najvjerojatnije ćemo podleći tipičnoj ljudskoj slabosti. Presudno dejstvo slučajnosti na našu biografiju

ćemo zanemariti, a zauzvrat sastaviti poluistinit izvještaj o proteklim zbivanjima kako bismo ubijedili sebe i druge da smo cijelu situaciju oduvijek držali za uzde i da se, recimo, za uspješnu karijeru imamo zahvaliti isključivo vlastitim kvalitetama. A njih nikad ne manjka: pronicljivost, genij, vidovitost, razborito prosuđivanje, zlatni sedimenti iskustva.

Ovdje ću sebi dozvoliti da špekulišem zašto je to tako, zašto je najbližem rođaku čovjekolikih majmuna tako neugodno prihvatiti da u životu ponekad presudnu ulogu igra lutrija okolnosti, a ne neki režiser-scenarista koji se odaziva, bolje reći *ne odaziva* na ime Bog, Providenje, Sudbina, Karma. Pretpostavlja se da je čovječanstvo u periodu od pola miliona godina više puta bilo na rubu izumiranja. Svakakve grozote prijetile su da unište te čudnovate oblike života koji odnedavno, ima tome tek par tisućljeća, ostavljaju iza sebe pisane tragove na glini, pergamentu, papiru, a evo sad i u elektronskoj formi. Ugrožavale su nas, dakle, klimatske neprilike, geološke kataklizme, izbljuvci vulkana, virusi i bakterije, snažnije i kudikamo veće životinje koje se računaju u takozvanu megafaunu, poplave, suše. Neke od ovih prijetnji na djelu su i danas. No, kakvi-takvi, još postojimo. Na druge, nama sestrinske vrste poput

neandertalaca, denisovaca (Altajsko gorje u Sibiru) i hobita iz Indonezije (*Homo floresiensis*) Fortuna nije gledala blagonaklono. Od njih su ostale samo koske i fragmenti alati.

Po izvjesnim hipotezama istrijebili smo ih mi. Ti baksuzi, tako genetski slični nama, nisu izvukli živu glavu iz stravičnog ratišta evolucije, iz te u krvi ogrezle kockarnice. Zbog toga i nisu kadri posvjedočiti o kobnom djelovanju slučajnosti na cijelu jednu vrstu. Mi, pak, uporno potcjenjujemo moć slučaja upravo zato što ga, kao populacija od šest-sedam milijardi jedinki, još nismo okusili u njegovom negativnom maksimumu. A i ako bismo to postigli, ne bi nas više bilo da pričamo o poukama izvučenim iz tog superholokausta.

Jednostavno nismo sposobni da slučajnosti priznamo zasluženu joj vrijednost, bila bi to previše tjeskobna opcija. Radije ćemo prihvatiti mišljenje da čvrsto držimo kormilo u svojim rukama. Da bi se pukotine u takvom svjetonazoru prikrile, razvili smo običaj da u preplitanju kako slučajnih tako i svojevolum izazvanih događaja tražimo štof za krojenje laskavih, stimulativnih mitova o sebi, o genealogiji porodice, o narodu, naciji, pa i o cijelom čovječanstvu.

Priča se nametnula kao izmišljeni prostor u kojem lako razgrađiva ljudska bića stoje iznad devastirajućih i nasumičnih sila, čak i kad je u istoj toj priči likove samljeo žrvanj iste te slučajnosti. Priča im je dala paralelni život, fiksirala ih u amburu (samo što se u toj amburi likovi mogu i skijati i pjevušiti i nasađivati se na glavu i činiti još štošta), pokazala je zašto nekog vrijedi zapamtiti, držati ga u sjećanju, pa barem naizgled živog. Sjetimo se Kunderine *Šale*, Boccacciovog *Decameron*a, zapisa zonderovaca iz Auschwitza, Rothove *Ogorčenosti*, Sciascinih proza o mafiji, McCarthyjevog *Put*a, Kleistovog *Michaela Kohlhaasa*, Bolaňovog *2666*, gdje se nadugo i naširoko opisuju ubistva žena u fiktivnoj i proletherskoj Santa Teresi, modeliranoj prema stvarnom Ciudad Juárezu, meksičkom gradu na granici s Teksasom.

Ova moja petparačka nagađanja ne uzimajte za ozbiljno, ona su samo usputna maštarija jedne kvarne osobe. Ono što je, ipak, teško osporiti jeste da mnogi ljudi žive u jednom ispraznom uvjerenju: da primjenom komplikovane algebre, umnim naprezanjem, gorljivom pobožnošću, praktikovanjem sujevjerja ili ko zna kakvom drugom metodom mogu vremenom naučiti jezik na kojem mrmlja fantom sa zubima od kockica za *Ne ljuti se čovječe*.

Igre na sreću su mnogo više od zabave za ove mistike. Oni vjeruju da će pronaći put do blagostanja nadmudrujući kladionice i čete pokeraparata. Ne mare što je poduhvat unaprijed osujećen teorijama vjerovatnoće i matematičkim proračunima.

Pitam se da li ti zanesenjaci zapravo upražnjavaju kroz svoju strast jedan oblik religioznosti, možda najdrevniji, jednu iskonsku formu "ludačkog poštovanja ničega" (Roth)? Pokušavaju li komunicirati s Velikim Neznancem, iskamčiti od Svetog Kazina milost u obliku šarenih žetona koji se mogu unovčiti u bilo kojem trenutku? Želje će se onda otjeloviti i svijet će se sretnim dobitnicima učiniti darežljivijim, pravednijim nego što jeste. Da li će carstvo krupjeâ i hazarderâ ikada doživjeti propast? Kako se čini, slabi su izgledi. Kockarnice i kladionice odlično posluju i bez državnih subvencija, a svjetla Las Vegasa tvrdoglavo blješte u mrkloj pustinji, što je uostalom prilično lijep prizor.